

Федорович Квітка. Це втрата, яку глибоко відчує кожен, хто знав покійного, його щирі любов до батьківщини, його зразкову запопадливість на службі, його правдивий благородний характер і думки, його заслуги для краю» [26, 298].

Похорон Г.Ф. Квітки був багатолюдним. Його громадсько-літературна діяльність є вагомим внеском у скарбницю духовних надбань рідного краю, у піднесення престижу українства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Н. Юбилейные годы Г.Ф. Квитки-Основьяненко (1878 и 1893) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1909. – Т. XVIII. 2. Гончар О.І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. – К., 1969. – 366 с.; 3. Харьковский сборник. – 1896. – Вып. 10.; 4. Український драматичний театр. – К., 1967. – Т. 1.; 5. Сементовский К. Г.Ф. Квитка. Биографический очерк // Москвитянин. – 1843. – Ч. V. – № 10. – С. 413–426; 6. ДАХО.- Ф. 4.- Оп. 2. - Спр. 1762. 7. Данилевский Г.П. Украинская старина. – Харьков, 1866. – 285 с.; 8. Гончар О.І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Семінарії. – К., – 1974. – 200 с.; 9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1813 року. – К., 1990. – 524 с.; 10. Вербицька Е.Г. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Нарис життя і творчості – Харків, 1957. – 131 с.; 11. Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX ст. - К., 1884. – С. 87–108; 12. Чалий П. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1962. – С. 207; 13. Харьковский сборник. – Вып. 3. – Ч. 11, 1889. – С. 195–200; 14. Ільєнко І. Григорій Квітка-Основ'яненко. – К., 1973. – 258 с.; 15. ДАХО. – Ф. 3.- Оп. 10. –Спр. 112. Публікується вперше. 16. ДАХО.– Ф. 4. Оп. 2.- Спр. 1761; 17. Попов П.М. Невідомі листи Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. – К., 1956. – 52 с.; 18. Вестник Европы. 1812. – Ч. LXI. – № 1. – Январь. – С. 62; 19. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори у 7-ми томах. – К., 1981. 20. Щелков К.П. Харьков, историко-статистический опыт. – Харьков, 1880. 21. ДАХО.- Ф. 3.- Оп. 36.- Спр. 133. Публікується вперше. 22. ДАХО.- Ф. 3.- Оп. 35.- Спр.133. Публікується вперше.; 23. Украинский вестник. – 1817. – Січень. – С. 1–4; 24. Лапнін В. Харьковское Общество Благотворения (в 1812 – 1817 гг.) // Киевская старина. – 1896. – Т. LIII. – Май. – С. 129–135; 25. Sertum bibliologicum в честь А.И. Маленина. – Петроград, 1922. 26. Срезневский И.И. О кончине Г.Ф. Квитки // Приложение к Харьковским губернским ведомостям. – № 33. – 8 августа 1843 г.

С.О. Шамара

УЧАСТЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сьогоднішній день маємо чимало досліджень, присвячених наддніпрянській інтелігенції в різні історичні періоди. Втім, досить часто поза увагою дослідників залишається одна з її структурних складових – сільська інтелігенція Наддніпрянської України. На наш погляд, це значно зменшує уявлення науковців про життя й діяльність української інтелігенції загалом, а також – про її участь у національному русі. Особливо важливим й цікавим у розвитку сільської інтелігенції є період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Адже саме тоді вона виникла й інтенсивно формувалася.

Стосовно актуалізації історичних досліджень, присвячених інтелігенції українського села будь-якого періоду, можна сміливо стверджувати, що вони є важливими з теоретико-методологічного погляду, мають неопціміне практичне значення (насамперед як досвід діяльності для сьогоднішніх інтелектуалів).

Попри те, що участь сільської інтелігенції Наддніпрянщини в українському національному русі періоду, заявленого у заголовку статті, є маловивченою, стверджувати про те, що дослідники зовсім оминали цю проблему, не можна. Деякі праці науковців, щоправда фрагментарно, присвячені сільській інтелігенції. Серед них варто виділити праці М. Лещенка¹⁻², А. Волощенка³, В. Борисенка⁴, Н. Шип⁵, Г. Касьянова⁶, Б. Кравченка⁷, Ю. Присяжнюка⁸ (праці останніх трьох авторів вигідно відрізняються своєю теоретико-методологічною базою, адже написані без ідеологічного впливу радянської науки й не містять діаматівських кліше). Проте, проблема участі сільської інтелігенції Наддніпрянської України в національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. потребує окремого дослідження.

Метою статті є власне постановка проблеми у загальному її вигляді. Оскільки в межах однієї статті неможливо комплексно з'ясувати участь сільської інтелігенції Наддніпрянської України в національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст., основним своїм завданням автор вважає за потрібне наголосити на характерних особливостях цієї участі. Принагідно зазначимо, що у вивченні проблеми застосовується модерністський дискурс, згідно з яким українська спільнота в окреслений часовий проміжок ще не існувала як нація, а повинна була лише стати нею. Відповідно до

.....
цього участь інтелігентів (у тому числі сільських) у національному русі розглядається як визначальна, а їхня діяльність постулюється роллю «будівничих нації».

Варто зазначити, що «національний проект» (детальніше про нього див. «Теорії нації та націоналізму» Г. Касьянова⁹), конструйований інтелігенцією в ХІХ ст. (інтенсивно – з другої його половини), на селі позначився двома взаємозумовленими, втім, і різновекторними, соціокультурними процесами. З одного боку, провідним гаслом тогочасної міської інтелігенції стало налагодження зв'язку з широкими верствами села (так зване «оселянювання» себе, «ходіння в народ», «осідання серед народу» тощо), що буквально означало переїзд на постійне місце проживання або, принаймні, посильну працю серед українського селянства. Характерною у цій площині була діяльність «хлопоманів», громадівців, народників, представників інших ідеологічних течій та окремих постатей національного інтелектуального форуму, які до цього, як правило, працювали у містах, а за походженням були декласованими нащадками дворянства та духовенства. З іншого боку, реформи 1860-70-х рр. дали можливість хліборобам уже самим більш широко поповнювати інтелігентську верству на селі за рахунок представників свого стану. Хоча треба відзначити, скористатися цією можливістю селянство спочатку не могло (й не хотіло); про більш вагомні результати у цій площині можна говорити лише стосовно кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У результаті цих процесів на Наддніпрянщині склалася гетерогенна група сільської інтелігенції, яку лише умовно можна класифікувати як таку, що становила ідейну цілісність. Це, в свою чергу, було наслідком того, що представники «бомондної» інтелігенції (такі як В. Антонович, П. Куліш, С. Подолинський та ін.) приходили на село з завданнями, які, із суспільного погляду, стояли на порядок вище за ті, з якими зіткнулися спочатку шойно народжені інтелігентські верстви села. Якщо першочерговим завданням практично всієї «оселянюваної» інтелігенції була боротьба за «національне відродження» у різних політико-ідеологічних варіаціях, то для сільського вчителя чи лікаря, який тільки-но «вибився в люди» із хліборобів, пріоритетною була соціальна боротьба за власне виживання.

Очевидно, сільська інтелігенція була тією верствою, в середовищі якої народжувалися найрізноманітніші погляди на завдання національної та соціальної боротьби, простежувалися різні форми та рівні їхнього усвідомлення. Важко не помітити, що у цьому сенсі вона все ж таки мало чим відрізнялася від міської інтелігенції Наддніпрянщини тих часів, – хіба що своїм складом була більш національною й ближчою до «простого люду».

Не варто забувати, що у формуванні світогляду сільської інтелігенції значну роль відграв старосвітський міський ліберально-демократичний рух. Започаткований ще кирило-мефодіївськими слов'янофілами, перейнятий «основ'янами», громадівцями та іншими групами українського народництва, він, під тиском внутрішніх і зовнішніх чинників, фактично занепав у другій половині 1870-х рр. Можна стверджувати, що він себе вичерпав й у своїх старих формах уже не задовольняв нове покоління української інтелігенції, яка його представляла. Однак зберігалось правонаступництво від старих лібералів. Як слушно зазначає Г. Касьянов, «саме під їхнім впливом етнічна самосвідомість сотень вихідців із сільської напівінтелігенції, декласованої дрібної шляхти трансформувалась у національну самосвідомість нової інтелігенції»¹⁰.

Проте, світоглядно українська міська та сільська інтелігенція різнилися. Якщо перша з них упродовж ХІХ ст. була свідком й посильним учасником модернізаційних процесів у місті, то друга спиралася на досвід взаємин із традиційним суспільством, який насамперед опосередковувався консервативним життєвим укладом українського селянства. Унаслідок різного соціального оточення та ринкової кон'юнктури в інтелігентських колах Наддніпрянщини стався також розрив у спеціальностях і рівнях їхньої кваліфікації. Міські висококваліфіковані фахівці з історії, мови та літератури, природничих, технічних та економічних наук були далекими від потреб основної маси українського суспільства, тоді як сільський учитель чи то агроном, пов'язані з українським селянством безпосередньо, часто не мали підготовки, адекватної ринковим трансформаціям.

Результатом дії об'єктивних соціентальних чинників була очевидна світоглядна й ідеологічна прірва між сільською та міською інтелігенцією Наддніпрянської України. Для її подолання інтелектуалам і міста, і села потрібно було простягнути один одному руку допомоги. Перші могли дати аграріям належний рівень кваліфікації, а другі – націоналізувати інтелектуальне життя міст України шляхом удосконалення, стандартизації і приведення до єдиних правил української мови. Очевидно, шансів зробити і те чи інше за умов російсько-імперської «національно-культурної» та соціально-економічної політики в українських інтелектуалів міста й села практично не з'являлося. Регіони, в яких усе ж відбувався діалог сільських інтелігентів із міськими, де другі ділилися

прогресивними ідеями з першими, можна назвати «оазами» тогочасного українського національного руху. В різний час ними були Київщина, Волинь, Поділля, Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина, Катеринославщина; рідше – Донбас і Південна Україна.

Незважаючи на відсутність ідейної монолітності в середовищі самої сільської інтелігенції, можна стверджувати, що наддніпрянське село, починаючи з другої половини XIX ст., все частіше ставало місцем, де, зрештою, вона налагодила більш тісний діалог із селянством. Відповідно до цього «національно-проектні» напрацювання інтелігенції першої половини XIX ст. позначилися новими інтерпретаціями, пов'язаними насамперед із пристосуванням національної ідеї (ідеї нації) до потреб місцевого люду. Поступово відбувалася, – наскільки це дозволяли органи влади і саме селянство, – світоглядна «націоналізація» сільського населення (переважно його освічених груп). Наслідки цієї «націоналізації» стали більш відчутними лише на початку XX ст., втім, її основи були закладені ще в третій чверті XIX ст.

Принагідно зазначимо, що масштаби вищезазначеного діалогу навряд чи були вражаючими, бо ж, як свідчать мемуари багатьох національно свідомих українських інтелігентів тих часів, при всьому бажанні надовго затриматися на селі їм не вдавалося. Переслідування жандармських структур, консервативність українського селянства не залишали висококваліфікованій інтелігенції вибору, як тільки відмовитися від ідеї «ходіння в народ». Цей процес, справді, мав місце. До міст поверталася українська міська інтелігенція, тікала до них сільська інтелігенція. І незважаючи на це, є підстави стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX ст. «ходіння в народ», «осідання інтелігенції серед народу» все ж таки пройшло в декілька етапів, у різний час, серед різних ідеологічних течій і в різних регіонах України.

Невдоволення сільської інтелігенції своїм соціальним становищем, причиною якого нерідко була шовіністична політика російського уряду, стало «дріжджами», за рахунок яких перманентно підживлювалася й інтенсивно зростала її національна свідомість. Цей процес був виразним й очевидним уже на початку XX ст., коли сільські вчителі переконливо засвоїли (усвідомили) необхідність викладання рідної мови в школі, а кооператори й представники художньо-мистецьких кіл просили у відповідних установ дозволу на видання й поширення своїх творів українською, зрозумілою для селян, мовою.

Протилежний характер мали й деякою мірою були парадоксальними в такому разі інші особливості участі сільської інтелігенції в тогочасному національному русі. Скажімо, на початку XX ст. для всієї наддніпрянської інтелігенції спільною була та ідейна база, яка максимально враховувала потреби українського селянства, – однак, у суспільно-значущій своїй частині (так би мовити – практичній) ця ідеологія відмежовувалася від нього через різні обставини (власна пасивність інтелігенції, ігнорування її селянами, боязнь радикальних гасел, переслідування жандармерії тощо). На фоні новітніх модернізаційних процесів така «ідеологічна недосконалість» сільських інтелектуалів негативно впливала на розвиток національного руху загалом й гальмувала надзвичайно важливий процес – формування української інтелігенції в містах (необхідної умови в боротьбі за національну державу), яка на той час уже не могла обходитися без підтримки інтелігенції сільської.

Для більшості тогочасних сільських інтелігентів характерними стали суспільний конформізм і соціальна відчуженість від мас населення. Навіть селянство почало ставитися до людей у «білих комірцях» усе критичніше. Бо, як відзначав сучасник, «...місцева сільська інтелігенція, з розряду священиків і вчителів (а у нас як тих, так і інших достатня кількість), відстала від них [селян], як від землі. У полеміку вони вже не вступають, тому що перші вражають останніх своєю дурістю до такої міри, що селяни не можуть переносити і йдуть від них, як чорти від ладану»¹¹.

Револьюційні ідеї вироблялися насамперед інтелектуалами міста. Сільська ж інтелігенція, за слухним спостереженням Б. Кравченка, подібно до інших націй Східної Європи, «непевна і спантеличена пристала до того руху лише тоді, коли він набув певного престижу». Проте, справедливим є й інше зауваження дослідника: «майбутні активісти з інтелігенції формувалися в містах, але не з міських мешканців»¹². Тож цілком очевидно, що саме сільська інтелігенція (враховуючи й інтелектуалів села, що розгорнули свою діяльність у містах) вже на початку XX ст. стала одним із найважливіших рупорів національного руху на Наддніпрянщині.

1. Лещенко М. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968; 2. Його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.). – К., 1970; 3. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. – К., 1974; 4. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К., 1980; 5. Шип Н. Інтелігенція на Україні (ХІХ в.): Історико-соціологічний очерк. – К., 1991; 6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993; 7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997; 8. Присяжнюк Ю. Українське селянство ХІХ-ХХ ст.: еволюція, ментальність традиціоналізм. Навч. посібник для студ. іст. фак-тів. – Черкаси, 2000; 9. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 257-327; 10. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть... – С. 46; 11. Матеріали до повісті «Fata morgana» // Коцюбинський М. Твори: в 4-х т. – Т. 3. – К., 1985. – С. 315-316; 12. Кравченко Б. Указана праця. – С. 59.

О.В. Двойнінова

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В КООПЕРАТИВНОМУ БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історія людства – це історія пошуків та боротьби за справедливе, досконале суспільство. На цьому шляху було багато невдач, помилок та утопій. Але були й справжні відкриття, які значно прискорили історичний розвиток. Серед них – кооперація, яка успішно витримала випробування й засвідчила свою життєздатність у різних історичних умовах, адже вона базується на природних властивостях людини, на її економічному інтересі та відповідає ідеалам справедливості та свободи¹.

Українська кооперативна ідея пройшла складними шляхами теоретичного узагальнення та практичного втілення в життя. Кооперативні організації, будучи формою національно-громадського виховання трудящих, як суспільні осередки добровільного об'єднання людей для самозахисту економічних і культурних інтересів, спиралися на народні маси і в своїй діяльності не застосовували елементів примусу. Українська кооперація стояла біля джерел самостійності й самодіяльності українського народу, відстоювала демократичний курс захисту державної незалежності. Провідником кооперативних ідей, їх теоретичних концепцій та практичного застосування стала українська інтелігенція. Вона відіграла важливу роль у формуванні національної самосвідомості, гуманізму, взаємовиручки і взаємодопомоги широких народних мас, сприяла культурно-освітньому вихованню. З огляду на це проблема ролі української інтелігенції в кооперативному будівництві є досить актуальною та маловивченою.

Аналіз наукового доробку з досліджуваної теми засвідчує, що низка її складових знайшла певне відображення в історичній та історико-економічній літературі. Від досліджуваного періоду і до початку нинішнього століття вона висвітлена – переважно в контексті становлення й розвитку усієї української кооперації в чималій кількості колективних праць, індивідуальних монографій, статей, дисертаційних досліджень. Питання про діяльність передової української інтелігенції зокрема, як і проблеми кооперативного процесу загалом, не знайшли свого відображення в радянській історіографії. Вперше висвітлив цю проблему П. Пожарський в «Нарисах з історії української кооперації» в 1919 році, назвавши М. Левитського, В. Доманицького та інших теоретиків і практиків діячами, які бачили в кооперації знаряддя для покращення економічного становища українського народу, бо «тільки поліпшення економічного становища народних мас могло бути добрим ґрунтом і для національно-культурного відродження»².

Інший дослідник кооперативного руху Павло Мохор, вивчаючи етапи розвитку кооперативної думки в Україні в 1924 році, відзначав, що перші кроки своєї діяльності на кооперативній ниві прогресивна інтелігенція пов'язувала «з розвитком національної свідомості, з визвольною ідеєю української нації, як нації недержавної, поневоленої культурно, економічно і політично польськими панами в Галичині і російським царатом в Наддніпрянщині»³.

На жаль, в дослідженнях не розкривається вся багатогранна робота передових українців у пропаганді кооперативного руху як форми національно-громадського виховання пригніченого народу та їх ролі у визначенні державного життя країни і місця кооперації, як суспільної організації вільного єднання людей, в самозахисті своїх економічних і культурних інтересів.

Ця проблема заслуговує окремої наукової розвідки, тим більше, що для цього є достатня джерельна база, враховуючи архівні фонди губернських жандармських управлінь, які не тільки постійно стежили за діяльністю «неблагонадійних елементів», а й систематично повідомляли про них департамент поліції міністерства. У дослідженні зазначеної проблеми нас цікавить, принаймні у стислому аспекті, вплив національної свідомості на кооперативну діяльність в масах, характер формування якої значною мірою визначався життєвим і творчим шляхом кожної з особистостей.